

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERĐİSİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research

Cilt: 15 Sayı: 84 Ocak ayı 2022 & Volume: 15 Issue: 84 January 2022

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

TUNCELİ'NİN TAŐTAKİ TARİHİ: KOÇ-KOYUN-AT BİÇİMLİ MEZAR TAŞI VE BALBAL GELENEĞİ*

TUNCELİ'S HISTORY IN STONE: A RAM-SHEEP-HORSE SHAPED TOMBSTONE AND THE BALBAL TRADITION

Onur KÖSE**

Öz

Kültürlerin maddi boyutunun içine giren mezar taşları, oldukça önemli kültür nesnelere dir. Maddi olarak mezar üstüne dikilmiş nesnelere öte, şekilleri ve üzerine işlenmiş bir takım sembollerle, ait olduğu kültür dünyası hakkında önemli bilgiler veren abidelerdir. Özellikle yazılı kaynak noktasında pek bir şey bırakmayan eski Türk kültür dünyası için, mezar taşları, geleneklerin izlerini taşıyan nesnelere, kültürün karakteri ve halkın tarihi hakkında bilgi veren birinci el kaynaklardır. Bu durum, hakkında yeterli yazılı kaynak bulunmayan Tunceli yöresi içinde geçerlidir.

Bu anlamda çalışmamız içerisinde ilk önce koç, koyun, at formulu taşlar ve balbal geleneğinin tarihsel boyutu incelenmiştir, ardından bu maddi eserlerin Tunceli yöresindeki izleri incelenmiş ve tarihsel değerlendirmesi yapılmıştır. Son olarak da koç, koyun, at formulu mezar taşı ve balbal geleneğinin farklı coğrafyalardaki örnekleri ve tarihsel derinlikleri ele alınmıştır. Yapılan çalışma neticesi ile Tunceli yöresindeki koç, koyun, at formulu mezar taşı ve balbalların, eski Türk maddi kültür unsurlarının ve Avrasya hayvan üslubunun somut örnekleri oldukları anlaşılmıştır. Yine mezar taşları üzerindeki motiflerin, Orta Asya coğrafyası ve Avrasya bozkırlarındaki eserlerle benzerliği tespit edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Tunceli, Balbal, Mezar Taşı, Koç-Koyun Mezar Taşları, Geyikli Taşlar.

Abstract

Gravestones, which fall into the material dimension of cultures, are very important cultural objects. They are monuments that give important information about the cultural world to which they belong, with their shapes and some symbols engraved on them, rather than the objects erected on the graves materially. Especially for the old Turkish cultural world, which does not leave much in terms of written sources, tombstones, objects bearing the traces of traditions, are first-hand sources that provide information about the character of the culture and the history of the people. This situation is valid in Tunceli region, about which there are not enough written sources.

In this sense, within our study, firstly, ram, sheep, horse shaped stones and the historical dimension of the balbal tradition were examined, then the traces of these material artifacts in the Tunceli region were examined and their historical evaluation was made. Finally, the examples and historical depths of the ram, sheep, horse shaped tombstone and balbal tradition in different geographies are discussed. As a result of the study, it has been understood that the ram, sheep, horse shaped tombstones and balbals in Tunceli region are concrete examples of old Turkish material culture elements and Eurasian animal style. Again, the similarities of the motifs on the tombstones with the works in the Central Asian geography and Eurasian steppes were determined.

Keywords: Tunceli, Balbal, Tombstone, Ram-Sheep Tombstone, Deer Stones.

*Bu çalışma, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi (BAP) tarafından "Tunceli Yöresindeki Eski Türk İnançlarının İzleri" başlıklı 19/093/05 numaralı projeye desteklenmiştir; Onur Köse'nin Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Mustafa Gökçe danışmanlığında yürütölen "Tunceli Yöresindeki Eski Türk İnançlarının İzleri" başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

**Yüksek Lisans, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, E-posta: onurkose62@gmail.com, ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7593-1799>.

1. Giriş

Tarihsel ismi “Dersim” (*Gümüş Kapı*) olan yörede ve 1936 yılı 2884 sayılı kanun gereği yeni adı “Tunceli” vilayet teşkil edilmiştir (Koç, 2016, ss.66-67; Işık, 2012, s.10.) Doğu Anadolu Bölgesinde bulunan Tunceli yöresi, Elâzığ, Erzincan ve Bingöl şehirlerinin arasında kalan akarsu ve dağların hâkim olduğu bir coğrafyadır. Yörenin sınırlarını da akarsular ve sarp dağlar çizmiştir (Işık, 2012, s. 7). Merkez ilçe ve bunun yanında Pertek, Hozat, Çemişgezek, Ovacık, Pülümür, Nazımiye ve Mazgirt ilçeleriyle birlikte 7432 km² alana sahiptir (Tuncel, 2012, s. 380).

Binlerce senelik tarihsel geçmişe sahip yörede bazı oyuk ve mağaralarda eski çağlara dair yaşam emareleri saptanmıştır. Yörede, Hamit Zübeyr Koşay başkanlığında Pulur Höyük'te yapılmış arkeolojik çalışmalarda, Kalkolitik ve Tunç Çağlarına ait iskân izleri tespit edilmiştir. Öte yandan Sümer, Asur, Hitit, Urartu ve Roma kalıntıları mevcuttur. (Yaman, 2020, s. 60; Elpe, 2014, ss. 2-3).

Türklerin Anadolu'ya Malazgirt Savaşı öncesi geldiği bilirse de Malazgirt Savaşı sonrası Anadolu'nun yurt tutulmaya başlanması, Tunceli yöresi için de önemli bir tarihsel gelişme olmuştur. Malazgirt Savaşı sonrası yörenin kuzey bölgelerini Mengücek, güney bölgelerini Çubukoğulları kontrol altına almaya çalışmıştır. İlk dönem beyliklerinin kendi aralarındaki mücadelelerle yöre sık sık el değiştirmiş, Danişmendliler, Saltuklular ve Anadolu Selçukluları da yöreyi sık sık kontrol altına almaya çalışmıştır. Bunların ardından Moğol akınlarının etkisiyle Anadolu'ya göçen kitleler, Tunceli yöresinin korunaklı sarp coğrafyasının da etkisiyle bölgeye sığınmıştır. Osmanlı hakimiyeti öncesi ise yörede İlhanlı, Timurlu, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevi etkisi ve hakimiyetleri görülmüştür. (Yinanç, 1944, ss. 133-134; Taş, 2012, s. 68).

Tarihsel anlamda yöreyi ciddi anlamda etkileyen en belirleyici durum ise Alevilik/Kızılbaşlık olmuştur. Özellikle Safeviler döneminde yöre Alevi/Kızılbaş nüfusun sığındığı ve etkili olduğu yerlerin başında gelmiştir. Osmanlı'nın Çaldıran Savaşı sonrası bile yöredeki Alevi/Kızılbaş direnişi kıramadığı ve yöreyi yerel beyler eliyle idare ettiği bilinmektedir (Şerefhan Bitlisi, 2016, s.133; Taş, 2014, s. 67).

Günümüzde güney bölgelerindeki bazı Sünni köyler dışında Alevi/Kızılbaş kültürü yörede egemendir. Kentin nüfusunun %90'a yakını Alevi/Kızılbaş ağırlıklıdır (Gültekin, 2007, s. 121). Bu anlamda Alevi/Kızılbaş inancın içerisinde yaşayan eski inanç ve kültürlerin yansımaları yörede somut bir biçimde görülmektedir. Birebir bazı eski inançsal kültürleri ve tabiat inanışlarını yöredeki inanç ve kültürde görmek mümkündür (Deniz, 2014, ss.58-59; Saltık, 2012, s.59).

Çalışmamızda Tunceli yöresi kültürü ve inanç dünyası içerisinde önemli bir somut değer olan ve bunun da ötesine geçip, soyut anlamlar, hikayeler ve tarih barındıran koç, koyun, at formlu mezar taşı ve balballar ele alınmıştır. Yöredeki bu kültürün kadim izlerine, anlamına, tarihsel önemine ve farklı coğrafyalardaki benzerlerine yönelik inceleme ve karşılaştırmalar yapılmıştır.

2. KOÇ-KOYUN-AT BİÇİMLİ MEZAR TAŞI VE BALBAL GELENEĞİ

Pasifik kıyılarından Doğu Avrupa'nın içlerine kadar yayılım gösteren Türk halkları, hayvancılık, avcılık ve kısmen tarımla yaşamını sürdüren boylar halindeydi. Bahsi geçen geniş coğrafya ve yaşam tarzı, Türk kültürünün ve inancının karakterini şekillendirmiştir. Geniş coğrafyaya rağmen bazı farklılıklarla beraber ortak bir inanç ve kültür yaratmışlardır. Dolayısıyla, bozkır, hayvancılık ve konargöçer yaşam biçimi, Türk kültürünün temel taşı olmuştur. Bu durum maddi ve manevi kültür varlıklarında kendisini açıkça göstermiştir (Gökçe, 2018, s.27; Eliade, 1999, s.27). Bunların önemli örneklerinden birisi de koç, koyun, at ve diğer hayvanların ve insan motiflerinin işlendiği, bu canlıların formlarının verildiği taş eserlerdir.

Eski Türk kültürünün izlerini taşıyan binlerce yıllık kaya resimlerinde, bir takım hayvanların ve insanların çizimlerini görmekteyiz. Bunlar, geyikli taşlar dediğimiz hayvan biçimli taşların ve balbalların öncülleri kabul edilebilir. Bu çizimler hayvan ve insan formu taşlarla benzer nitelikte ve bunlara yüklenen anlamlarda benzer mahiyettedir (Akgün, 2019, s. 153). Kökeni tarihin derinliklerine kadar uzanan, genellikle geyikli taşlar olarak zikredilen koç, koyun, geyik ve at biçimli taşlar, yine balbal olarak bilinen insan formu taşlar, somut kültür abideleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Tunç devri ve Hunlar zamandan günümüze süregelen bir gelenek olduğu bilinmektedir. En yaygın kullanım dönemi Kök Türk devri olmuştur. Eski Türklerdeki, geyikli taşlar, balbal, mezar taşı ve bir takım abide geleneği üzerinde atalar kültürünün önemli bir etkisi söz konusudur. Bazı atalara saygı ritüelleri, söz konusu anıtlar etrafında icra edilmekteydi. Sibirya, Türkistan, Moğolistan, Altaylar ve Deşt-i Kıpçak sahalarında bu taş abide örnekleri sıklıkla görülmektedir (Çoruhlu, 2017, s. 160; Altın, 2018, ss.141-142). Avrasya bozkırlarında Türklerle beraber yayılan heykel, balbal, koç-koyun-at-geyik formu taşlar, yalnızca mezarlar çevresinde görülmez; atalar kültü çerçevesinde, bozkırın bazı yerlerinde ataların ruhlarını temsilen de dikilmişlerdir (Çoruhlu, 2005, s. 176).

Ata suretlerinin işlendiği, bir takım yazıların yazıldığı veya sadece ataları temsilen dikilen düz taşlar, ebedi taş anlamına gelen “*bengü taş*” ya da “*mengü taş*” olarak isimlendirilmekteydi (Roux, 1999, s. 303). Öte yandan heykel manasına gelen “*bediz*” terimi de kullanılmaktaydı. Bunun önemli örneği İç Çor Kitabesi’dir, bu kitabede net bir şekilde bediz kelimesi heykel anlamında kullanılmaktadır (Yılmaz, 2006, s. 117). Yine eski Türklerde süsleme, bezek ve figür terimleri de kullanılmaktaydı (Şahin, 2019, s. 83).

Bozkır coğrafyasında, gömülen ölülerin başlarına ya da mezar bölgelerine dikilen balballar ve geyikli taşlar, pek çok anlam taşımaktadır. Kimi taşlar doğrudan ölmüş kişiyi tasvir ederken, bir kısmı da bu kişilerin manevi hatırasına ithafen dikilmekteydi. Öte yandan kişilerin öldürmüş olduğu düşmanları temsilen de dikilen taşlar vardı; bu uygulamayla öldürülenlerin öbür dünyada mezarda yatanın hizmetkârı olacağına dair inanış mevcuttu (Çoruhlu, 2004, s.245; Roux, 1994, s. 217). Kök Türkler devrinde özellikle, askerlerin ve hakanların öldürdükleri düşmanları sembolize eden ağaç ya da taş balbal diktikleri sıklıkla görülmekteydi (Tanyu, 1968, s. 88).

Bazı balbalların, vefat etmiş atanın yüzünü taşta nakşetmek ve de onu ölümsüz kılmak adına dikildiği anlaşılmaktadır. Özellikle Kuman-Kıpçaklarda bu mahiyette pek çok balbal örneği görülmüştür. Yine Kuman-Kıpçaklar bir takım inançsal ritüellerini de bu taş eserler etrafında gerçekleştirmiştir (Altın, 2018, ss. 141-142). XIII. asırda Kuman-Kıpçak coğrafyasında dolaşan Ruysbroeckli Willem, balballarla ilgili şu ifadeleri kullanmıştır; “Kumanlar ölünün üzerine bir höyük yaparlar ve ölü için doğuya bakan ve elinde, göbeğinin hizasında bir kadeh tutan bir heykel dikerler” (Willem, 2010, s.108).

Çin kaynaklarının da Kök Türk devrinden itibaren kaydettiği mezar taşı ve balbal geleneğinin, asırlarca Türk kültüründe yer ettiği bilinmektedir. Son yıllara kadar Altaylardaki kamların, mezarlıklardaki taş eserler çevresinde kurban kestikleri ve bazı ayinler yaptıkları tespit edilmiştir (Ögel, 2014, s.170). Daha erken devirlerde de yine bazı kutsal alanlarda ve Saymalıtış gibi sahalarda bulunan kayalara, bir takım hayvan ve insan resimlerinin çizildiği ve bu kaya resimleri etrafında da bir takım ritüellerin icra edildiği bilinmektedir (Gökçe ve Akgün, 2020, s.29).

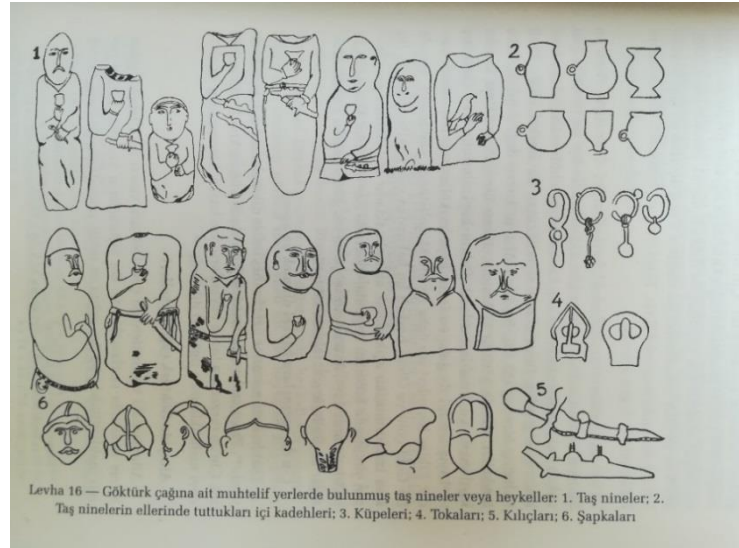
Karadeniz kıyılarından Asya’nın içlerine değin sıkça rastlanılan ve “*Taşnine*” olarak isimlendirilen heykeller de balbal örneğidir. Araştırmacı W. Barthold, ölenlerin anısı adına koyulduğu anlaşılan bu anıtların, geçmişte farklı anlamda sadece öldürülen düşmanı tasvir ettiğini, fakat zamanla bu manadan uzaklaşarak, ölen kişiyi temsil ettiğini savunur (Barthold, 1947, ss. 515-516).

Yapılan arkeolojik çalışmalar ortaya koymaktadır ki, heykel-balbal ve mezar taşı kültürünün ilk örnekleri, üzerinde hiçbir detay olmayan sade düz taş formundadır. Zamanın seyri içerisinde bu taş eserlere yüz ve vücut detayları da eklenmeye başlamıştır. Tarihsel süreç içerisinde daha da estetik bir form alan taş heykellere, silah, kıyafet, kadeh vb. eşya detayları da eklenmiştir. Özellikle elinde kadeh tutan balbal örnekleri

sıklıkla görülür. XI. ve XII. asra geldiğimizde Kuman-Kıpçak coğrafyasında, oldukça detaylı ince işlemlere sahip balbal formlarına rastlanır (Şahin, 2019, ss. 84-85).

Türk mezar kültürü zaman ilerledikçe öyle ince anlamlara temas etmiştir ki, balbal veya mezar taşından, mezarda yatanın mesleği, cinsiyeti ve ölüm sebebi (hastalık, savaş, kaza vb.) gibi durumları taştan okumak mümkün olmuştur (Baykara, 1993, s. 128). Benzer mahiyetteki eserlere günümüz Tunceli yöresindeki mezar taşı geleneğinde de görebilmekteyiz.

Fotoğraf 1. Kök Türk dönemine ait çeşitli yerlerde bulunmuş balbal ve taş heykel örnekleri (Ögel, 2014, 171).

Fotoğraf 2. Pertek-Pirinççi Köyü Mezarlığı insan tasvirli mezar taşı, balbal örneği (Köse, 2021, s.102).

Fotoğraf 3. Tunceli-Merkez Rostan Mezarlığı insan tasvirli mezar taşı, balbal örneği (Köse, 2021, s.103).

Koç-koyun ve At formulu kurgan/mezar kültürünün en önemli örneği Bilge Kağan'ın anıt mezarındaki koç şeklindeki taştır. Yine benzer biçimde Kül Tigin ve Alaşa Kağan anıtlarında da dağ keçisi, koç, koyun motiflerine rastlanır. Bu anıtların çevresinde at formunda taşlara da rastlanır. Millattan önceleri ortaya çıkan ve gelişen, "Avrasya üslubu" olarak isimlendirilen bu gelenek, aynı zamanda "hayvan üslubu olarak da isimlendirilmektedir. Söz konusu hayvan formulu ya da işlemeli taş eserler, bu üslubun örneklerindedir. Türkler bu üslubu Anadolu'ya da taşımışlardır. Tunceli yöresinde geçmişten beri görülen mezar taşı kültürü, bu anlamda somut olarak yaşayan örnekleri oluşturmaktadır (İgit, 2012, s.231).

Dağ keçisi/geyik, koç-koyun ya da at formulu taşlar veya üzerlerinde bu motifleri barındıran taşlar, eski Türk mitolojisinin ve inançlarının da bir parçasını teşkil ederler. Bu eserler mezarlık bölgeler haricinde, dini mekanlarda, sunak-kurban alanlarında ve çeşitli ritüel yerlerinde de görülmüştür. Tanrı ve bazı iyeler için dikilmiş geyikli taşlar söz konusu olmuştur. Arkeolojik araştırmalarla ortaya çıkan, geyikli taşlar çevresindeki hayvan kemikleri, ritüellerde kullanılan ateş kalıntıları, bu taşların etrafının bir ritüel alanı olarak kullanıldığının işaretleridir. Bu anlamda, hayvan formulu taşların eski Türk kültür dünyası içerisindeki yerinin, oldukça önemli olduğu da bir kez daha anlaşılmaktadır. Öte yandan bunlarla beraber, söz konusu taşların genel anlamda ölen kişinin anısına ya da mezar taşı mahiyetinde dikildiği anlaşılmaktadır (Çoruhlu, 2001, s. 36).

Alanında uzman araştırmacılar, Nowgorodowa, I. Strahlenberg, D. G. Messerschmidt, Borisenko ve Khudyakov gibi isimler, balbalların ve hayvan formulu taşların eski Türk kültürü kökenli eserler olduğu kanaatindedirler. Tunceli ilinde de güçlü bir mezar taşı ve mezar geleneği mevcuttur. Koç, koyun, at ve insan formulu mezar taşlarına şehrin çeşitli bölgelerinde rastlanır. Bu anlamda söz konusu gelenek, eski kültürel unsurların Anadolu'ya bırakılmış damgalarıdır (Aksoy, 2012, s.17; Aksoy ve Şimşek, 2018, s. 16).¹

3. TUNCELİ'DE KOÇ-KOYUN-AT BİÇİMLİ MEZAR TAŞI VE BALBAL GELENEĞİ

Ölüm, yaşam gibi geçmişten bu yana insanların sürekli kafa yorduğu bir mefhumdur. Fakat ölümden önce bir durum söz konusudur, ölüm yaşamın aksine tecrübe edilmeden anlaşılmaya çalışılan bir durumdur. Çünkü ölümün tecrübe edilmesi demek, yaşamın son bulması demek olacaktır. Antik dönemlerden bu yana filozoflar bu meselelere oldukça kafa yormuşlardır. Günümüzde bilimin ilerlemesi ile artık ölüm konusunda

¹Detaylı bilgi için ayrıca bkz. A. Y. Borisenko; S. A. Khudyakov, "Drevnetyurskiye Pamyatniki Yeniseya", Mejdunarodnyj Sempozyum Sibiria, Novosibirsk, 1998.

bilimsel bazı açıklamalar da olmuştur (Hökelekli, 1991, s.152). Öte yandan tarihsel süreçle birlikte, toplumların kültürlerinde ölüm ve ölüm sonrası bir takım inançlar ve uygulamalar oluşmuştur. Mezarlar ve mezar taşları da bu anlamda oluşmuş ve çeşitli manalar yüklenmiş yapılar ve mekanlar olmuşlardır.

Tunceli yöresinde genellikle yaşamları sırasında kimi kerametler sergilediklerine inanılan ve ölümleri sonrası da bu kerametleri göstermeye devam ettiklerine inanılan kişilerin mezarları kutsal mekanlara dönüşmüştür. Mezarlarda yatan önemli kişilerin çeşitli söylenceleri de söz konusu olmuştur. Yine inançsal önderlerin mezarları da kutsal ataya ziyaret ve hürmete sahne olmuştur (Gültekin, 2016, s.56).

Tunceli yöresinde ve Alevilik içerisinde mezarlıklar birer inançsal ritüel alanıdır. Bu alanlar kutsanmıştır, kurban kesme, lokma dağıtma, mum/çıra yakma ve gelip dua etme, yardım isteme mekanlarıdır. Bu sadece inançsal önderlerle veya bazı eren/evliya statüsüne kavuşan kişilerle de sınırlı değildir. Sıradan insanların mezarları da özel mekanlardır. Ailenin ve toplumun kült alanıdır. Bu anlamda mezar taşları da özel bir ilgiye konu olurlar. İnsanlar için inançsal ve kültürel dünyayı yansıtan mezarlar yapılmıştır. Koç Koyum Mezar taşları da bu mahiyetteki örneklerdendir. Koç-koyun-at ve balbal formlu mezar taşları, sıradan insanların, sıradan yaşam süren ve sıradan hobiler, meslekler ve kişilikler taşıyan insanların da hatırasını yaşatırlar.²

Bölgede bulunan koç/koyun heykelleri, daha çok Karakoyunlu ve Akkoyunlu dönemlerine bağlanmaktadır. Yöredeki bu kültür üzerinde Karakoyunlu ve Akkoyunlu tesirinin olduğuna katılmakla birlikte, yöredeki taş eserleri sadece bu daireye sınırlamak yanıltıcı olacaktır. Yörede daha önceki dönemlere ait, Avrasya coğrafyasındakilere benzer mahiyette mezar taşı örneklerine rastlanır. Yine yakın zamana kadar bu mezar geleneğinin sürdürülmesi söz konusudur. Yörede 1960-70-80'li yıllara tarihlenen eserler mevcut, hatta son birkaç yılda tekrar yeni örneklerine rastlanmaktadır Aynı zamanda insan formlu balbal örnekleri de son zamanlara kadar yöre mezar geleneğinde yer etmiştir. Dolayısı ile yöre mezar geleneğinin tarihsel derinliği çok eskiye dayanmakta ve günümüze kadar canlılığını sürdürmektedir (Aksoy, 2012, ss. 18-19; <https://www.indyrturk.com/node/372656/haber/unutulan-gelenek-canland%C4%B1-tuncelide-50-y%C4%B1-sonra-ilk-ko%C3%A7-ba%C5%9F%C4%B1-mezarlar-yap%C4%B1d%C4%B1>, Erişim Tarihi: 31.08.2021).³

Tunceli yöresindeki ve geniş anlamda Doğu Anadolu bölgesindeki koç-koyun-at ve balbal formlu taşların ilk tarihi kayıtlarına MS. 7. Asırda rastlanmaktadır. Ermeni tarihçi Moisey Kagankatvasi, yöre ile ilgili aktardığı bilgilerde koç, koyun ve at heykelleri yapan halklardan söz eder. Daha sonra bu tarihten itibaren XIV-XV. Asırlara kadar tarihi kayıtlarda yöredeki bu mezar geleneğinden söz edilir. Selçuklu öncesi Anadolu kültüründe ve Selçuklu sonrası dönemde, özellikle Karakoyunlu ve Akkoyunlu dönemlerinde Anadolu'daki koç, koyun, at ve insan formlu mezar taşı geleneğinden söz edilebilir (İğit, 2012, s. 41). Dolayısıyla bu gelenek tarihin derinliklerinden yakın zamana kadar süregelmiştir.

Tunceli yöresi mezar geleneği ve taş eserler, geçmişten beri yöreden gelip geçen yabancıların da ilgisini çekmiştir. Yöreyi ziyaret eden İngiliz araştırmacı Herry H. Riggs, yöreyi anlattığı 1911 yılında kaleme alınmış makalesinde, koç, koyun, at ve insan formlu mezar taşlarından da bahseder. Riggs, bu taş eserler üzerindeki motiflerden de yine söz eder; yörede at, silah, oyma resimler, çeşitli kabartmalar süslü mezarlar gördüğünü belirtir. Bu eserlerin Alevi/Kızılbaş mezarlarında oluşunu, Sünnilerin bu tarz mezarları put saydıklarını da yine eserinde ifade eder (Akgül, 2009, s.86).

Yöre Alevi/Kızılbaşlarının mezar taşlarına koç biçimini vermesinin inançsal anlamda bir derinliği de söz konusudur. İnanışa göre en makbul kurban koç olarak kabul edilir. Koçun Cebrail'in refakatiyle batın

²Detaylı Bilgi İçin Bkz. Onur Köse (2021). Tunceli Yöresindeki Eski Türk İnançlarının İzleri. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Muğla.

³Daha detaylı inceleme için bkz. Mehmet Kulaz ve İlder İğit (2018) *Tunceli'deki Mezarlıklar ve Mezar Taşları*. İstanbul: Hiperyayın.

alemden zahir aleme geçtiğine inanılmaktadır. İnanışa göre, insanlar öldükten sonra, onları sırat köprüsünden karşıya kestikleri koç geçirecektir (Çakmak ve Elaldı, 2020, ss. 18). Bu anlamda bazı mezar taşlarının koç-koyun olduğu görülmekle birlikte, doğrudan koçun üzerinde temsil edilen insan formlu mezar taşları da vardır (Bkz. fotoğraf: 7). Dolayısıyla koçun dini önemini ve ahiret inancı içerisindeki mahiyetini mezar taşlarında somut olarak okumak mümkündür.

Öte Yandan Koç, Koyun ve at biçimli mezar taşları ve de balbalların üzerindeki hayvan kabartmaları, kadim zamanlardan kalan ve yeni inançların içerisinde kendilerine bir anlamda yer edinen motiflerdir. Hayvan üslubu olarak tanımlanan bu üslup, çok yönlü dinsel inanış ve kültürlerin tarihsel derinliğinden gelmektedir. İnsan soylarının bazı hayvanlarla ilişkilendirilmesi, bazı hayvanların “ata” olarak görülmesi, çeşitli hayvanların koruyucu ruhlar şeklinde tasavvur edilmesi, bazı hayvanların donlarına girme inancı, hayvansal bazı güçleri insanlarla ilişkilendirme, yaşamın idamesi için hayati öneme sahip canlıların kutsanması ve bu canlıların kalıntılarına hürmet gösterilmesi, dolayısıyla bu düşüncelerden ötürü bazı hayvanların tasvirlerinin yapılması ve de tarihsel süreçle beraber bu yönde bir sanat üslubunun meydana gelmesi söz konusu olmuştur (Çoruhlu, 2017, s.164). Bu üslubun yansımalarını Tunceli yöresinde ve Alevi/Kızılbaş inancı içerisinde de görmek mümkündür.

Tunceli yöresi hayvan formlu mezar taşlarının ve hayvan kabartmalı mezarlarının kökenlerini; Anadolu, Kafkasya, Kuman-Kıpçak ve Orta Asya coğrafyalarındaki benzer örneklerin kökenlerini İslamiyet öncesi hayvan üslubu içerisinde görebilmekteyiz. Yine aynı mahiyette, eski zamanlarda ölü mezarlarına dikilen sırıklara asılan kurban hayvanları, koç-koyun ve at başlarının da zamanla taş abidelere evirildiğinden de söylemek mümkündür. (Çoruhlu, 2017, s.236; Esin, 1979, s.).

İldeki tüm ilçelerde ve pek çok köyde, koç, koyun, at ve insan formlu mezar taşı örneklerine rastlanmaktadır. Örnek vermek gerekirse, koç/koyun formlu eserlerin toplu olarak yer aldığı köylerden birisi Pülümür Sağlamtaş köyüdür. Köyde 12 tane koç/koyun formlu mezar taşı bulunmaktadır (İğit, 2012, s. 199). Pertek ilçesi sınırlarındaki Koçpınar köyü, hali hazırda birkaç koç/koyun formlu taşla sahipse de geçmişte benzer mahiyette pek çok esere sahip olduğu bilinmektedir. Bu köydeki eserlerin 1980’li yıllarda çeşitli müzelere sergilenmek amacıyla gönderilmesi söz konusu olmuştur (Tekinoğlu ve Törne, 2018, s. 66). Yapmış olduğumuz saha araştırması esnasında Pertek Kayabağ, Arpalı, Pirinççi Köyü, Tunceli Merkez Rabat Köyü, Atatürk Mahallesi Rostan Mezarlığı gibi yerlerde, koç, koyun, at ve balbal formlu mezar taşlarını tespit etme imkânı bulduk. Yöre halkından edinilen bilgilerle bu eserlerin eskilerde daha da yaygın bir şekilde görüldüğü anlaşılmıştır. Mezar taşlarının pek çoğunun ne yazık ki define vb. arayışlarla tahrip edilmesi söz konusu olmuştur. Bu durum yöre genelindeki benzer mahiyetteki taş eserlerin geneli için geçerlidir.

Fotoğraf 4. Tunceli-Merkez Rabat Köyü’nde bulunan, üzerinde hançer ve tüfek kabartmaları bulunan, at biçimli mezar taşı (Köse, 2021, s. 105).

Fotoğraf 5. Pertek-Arpalı Köyü Mezarlığı Koç biçimli mezar taşı formu (Köse, 2021, s. 106).

Fotoğraf 6. Pertek-Kayabağ Köyü'nde bulunan, üzerinde ölen kişinin avcı olduğunu betimleyen bir kabartmaya ve birbirine sarılmış iki insan kabartmasına sahip, koç biçimli mezar taşı (Köse, 2021, s. 106).

Fotoğraf 7. Tunceli-Merkez Rostan Mezarlığı koç üzerinde insan tasvirli mezar taşı, balbal örneği (Köse, 2021, s. 107).

Tunceli'deki mezar taşı kabartma ve çizimlerinde, eski Türk kültüründekiyle benzer anlamda, ölen kişilerin mesleği, cinsiyeti, ölüm şekli, hobileri, kişiliği ve hayatıyla ilgili motiflere yer verilmiştir. Bu anlamda yöre mezar taşları üzerinde; hançer, kılıç, kalkan, ok, yay, tüfek, Zülfikar, güneş, ay, yıldız, ay-yıldız, dağ keçisi, koç boynuzu, güvercin/ibibik (vb. kuşlar), insan tasviri, savaşçı, atlı kişi, el izi, ibrik, kandil, terazi, asa, Süleyman mührü, bağlama, anahtar, testi, kahve takımı, tepsi, makas, dokuma tezgâhu, gül, çiçek, hayat ağacı gibi örneklerini daha da çoğaltabileceğimiz motifler görülür (Danık, 1993, s. 50; Aksoy, 2012, s.19; Tekinoğlu ve Törne, 2018, s.139). Bütün bu motifler bahsettiğimiz gibi mezarda yatan kişi hakkında bilgi veren kabartmalardır, bu anlamda mezar taşlarının her birinin bir hikayesi vardır.

Ölen kişilerin yeteneklerini ve mesleklerini ifade eden bazı kabartmalar, yöre mezar taşlarında sıkça rastlanır. Bunlar, çekiç, iplik, iğne, dokuma tezgâhu, tarak, saban vb. olarak sıralanabilir. Öte yandan inançsal anlamda bir takım semboller de mezar taşlarının genelinde mevcuttur. Güneş, Hz. Muhammed'i, ay Hz. Ali'yi, dolunay Hz. Fatma'yı (Ana Fatma'yı) sembolize etmektedir. Yine turna kuşu kabartmalarının da Hz. Ali'yi sembolize ettiği ileri sürülmektedir (Çakmak ve Elaldı, 2020, s. 18).

Yörede mezar taşları üzerinde kullanılan diğer bazı figürlerin anlamlarına değinecek olursak; kandil: nuru simgeler, ışıktan gelerek ışığa dönmeyi sembolize eder. İbrik: su ve suyun kutsallığını temsil eder. Sini/Tepsi: bereketi ve cömertliği temsil eder. Silah/Kılıç/Hançer: kahramanlığı, cesareti ve savaşçılığı ifade eder. Asa: Alevi inanç önderi olduğunu sembolize eder. Yıldızlar ve etrafındaki daireler: Evreni sembolize eder ve Alevilikteki insan-evren-tanrı üçlemesini temsil eder. Gül: İnanca sadakati ve olgunluğu ifade eder. Açılmış Gül: İnsan-ı Kâmil mertebesini sembolize eder. Altı Köşeli Yıldız: Sultan Süleyman Mührünün temsilidir. Bağlama/Cura: Alevi inanç önderini, zâkir, aşık ve dervişleri sembolize etmektedir. Kuş (Diksileman): Sultan Süleyman'a karşı çıkan Diksileman (ibibik) kuşunu sembolize eder (Tekinoğlu ve Törne, 2018, s.141).

Tunceli'nin neredeyse tüm geleneksel mezar taşlarında toprak, su, ateş ve hava olmak üzere, dört unsur sembolize edilmiştir. Söz konusu unsurlar bazen taşa doğrudan kazınırken, bazen de bir sembol ile dolaylı biçimde taşa kazınmıştır. Yatay "S" ya da alt alta üç "S" (SSS) suyu, üç düz çizgi havayı, düz ya da ters üçgen veya kareler toprağı, güneş ise ateşi (aynı zamanda Hz. Muhammed'i de temsil eder) simgelemektedir. Yine, ağaç yaşamı sembolize etmesinin yanında, hava, su ve toprağı da temsil eder. Söz konusu semboller cinsiyet ayırmaksızın kadın erkek mezar taşlarında veya mezar sandukalarında görülen kabartmalardır (Çakmak ve Elaldı, 2020, ss. 17-18).

Fotoğraf 8. Üzeri motiflerle işlenmiş Koç biçimli mezar taşı.'

(<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/tunceli/gezilecekyer/koc-koyun-bcml-mezar-taslari> Erişim Tarihi: 03.08.2021).

Yöre mezar taşlarıyla ilgili kapsamlı bir çalışma yürüten Ertuğrul Danık, 1993'deki çalışması sırasında, Tunceli'deki son mezar taşı ustalarından Ali Çitme ile görüşmüş ve bu kıymetli görüşmesinde mezar taşlarının

üzerindeki motiflerin manasını sormuştur. Ali Çitme motiflerin anlamları üzerine “Kılıç kişinin kılıç kullandığını, at, ata bindiğini yani yiğitliğini ve erkek olduğunu, tüfek, tüfek kullandığını belirtir. Kahve takımı, sağlığında misafirine kahve sunduğunu yani misafirperver ve cömert olduğunu, ay yıldız, Türk olduğunu vatani ve bayrağı sevdiğini belirtirken, kişi resmi, mezar belli olsun diye, gül ise cennet bitkisi olduğundan yapılırdı” ifadelerini kullanmıştır (Danık, 1993, s. 50). Bu kültür Avrasya üslubunun yörede yakın zamana kadar sürdüğünün en ciddi kanıtlarındandır.

4. FARKLI SAHALARDA GÖRÜLEN BENZER ÖRNEKLER

Tunceli’dekilere benzer mahiyetteki eserlere farklı coğrafyalarda da rastlanmaktadır. MÖ. 1000 yılından itibaren Altaylarda, eski savaşçı/kahraman mezarlarına koç/koyun formlu taşların dikildiği tespit edilmiştir. Pazırık kurganında koç/koyun figürlerine ait buluntular vardır. Kırgızların Uybat ve Kapçal 1 kurganlarında dağ keçisi, koç, koyun heykellerine rastlanmıştır. Hakas ve Abakan coğrafyasında Tunceli yöresindekilerine benzer mahiyette, eski tarihli çokça koç/koyun mezar taşı ve heykelleri vardır (İğit, 2012, s. 229). Kazakistan Almatı’daki Raimbek türbesi bünyesinde, iki yüzyıl evvel Altaylardan getirilmiş bir koç başı bulunmaktadır. Tanrı Dağları üzerinde 3 km aralıkla dikilmiş, Bişkek’in 40 km yakınında koç heykelleri bulunmaktadır (Aksoy, 2014, s.48). Kazakistan Milli Müzesi’nde koç/koyun formlu mezar taşı örnekleri sergilenmektedir. Benzer şekilde Kazakistan Korkut Ata türbesinde koç/koyun heykelleri mevcuttur. Mangışlak’da İskitlere ait olduğu düşünülen koç heykelli eski mezar bulunmaktadır (Aksoy, 2012, ss. 18-19). Azerbaycan ve Gürcistan sahasında da Tunceli’dekilere benzer eserler görülür (İğit, 2012, s. 286).

Koç, koyun, at ve balbal formlu mezar taşları, Anadolu coğrafyasında ise farklı tarihlerde, Hakkâri, Mardin, Ağrı, Van, Iğdır, Kars, Ardahan, Artvin, Rize, Erzurum, Erzincan, Afyonkarahisar, Çanakkale ve Muğla yörelerinde görülür. Bu denli geniş bir coğrafyaya yayılan bu kültür, salt Karakoyun ve Akkoyun kültürü unsuru çerçevesinde değerlendirmenin yanlışlığını da kanıtlamaktadır (Kulaz ve İğit, 2018, s.22; Aksoy, 2012, ss. 18-19). Bu noktada Anadolu’da görülen bu eserlerle ilgili bazı örneklerden bahsetmek yerinde olacaktır.

Hakkâri ve Mardin Kızıltepe’de milattan öncelerine tarihlenen balbal örnekleri bulunmuştur. Hakkâri’deki örneklerde kadın ve erkek tasvirli taşlar ve elinde kadeh tutan balbal örnekleri tespit edilmiştir. Bunların yanı sıra bu taş eserler üzerinde çadır ve av sahneleri çizimlerine de rastlanmıştır (Sevin ve Özfirat, 2001, s. 504-505; Aksoy, 2012, s. 18-19).

Artvin Şavşat ilçesinde altı adet koç-koyun heykeli tespit edilmiştir. Yine Artvin-Ahıska-Gürcistan hattında çok sayıda koç ve koyun formlu mezar taşı örnekleri görülmektedir (Güven, 2019, ss.355-356). Çıldır-Ardahan yöresinde koç-koyun, balbal formlu veya insan tasvirli mezar taşlarına rastlanır, Gülyüzü köyü ve Koçtaş köyleri, mezarlığında bu örnekleri görmek mümkündür (Aktemur, 2012, ss.137-138; Çay, 1983, s. 38).

Erzincan merkez, Çayırılı, Üzümlü ve Tercan ilçeleri köylerinde koç/koyun biçimli mezar taşı örnekleri yaygındır. Bu eserler Tunceli’dekilerle oldukça benzer niteliktedirler. Aynı süslemelere ve motiflere sahiptirler (Özcan, 2000, s. 34). Yine Erzincan Refahiye Kırıktaş ve Eskikonak köylerinde de balbal örnekleri görülmüştür. (Aksoy, 2012, s. 18).

Erzurum müzelerinde, Oltu, Olur, Horosan ve Tortum ilçeleri merkezinde ve çeşitli köylerinde koç, koyun ve at biçimli mezar taşlarına rastlanmaktadır (Ceylan, 2004, ss.32-33; Ceylan, 2015, s.25). Iğdır’ın Karakoyunlu ilçesi, Bingöl’ün Görgü, Dağcılar, Taşlıyayla, Diktepeler, Yaylısu, Seki ve Gülükler köyleri, Kars Göle ilçesi Köprülü köyü ve Van Erciş Çelebibaba’da koç-koyun heykelleri görülmektedir (Çay, 1983, s.38). Buralardaki taş eserler, Tunceli yöresi ve Anadolu’nun diğer yörelerindeki örneklerle benzer biçimlerde dir.

Adıyaman'da Tunceli yöresindeki mezar ve mezar taşları üzerinde görülen kahve takımı, cezve, tabak, sürahi, maşa, kılıç benzeri kabartmalar yer almaktadır. Buradaki kabartmalarında Tunceli'dekine benzer şekilde ölen kişinin kültürünü, karakterini, yaşamını, hayal ve duygu dünyasını yansıtan kabartmalar olduğu anlaşılmaktadır (Arslan, 2011, ss. 261-262)

Muğla Seydikemer ve Fethiye bölgelerinde ise insan formlu veya insan tasvirli mezar taşı örneklerini görmek mümkündür. Bu yörede de Tunceli'dekine benzer mezar taşları mevcuttur. Örneklemek gerekirse, Fethiye Karaçulha köyündeki mezarlıkta taşlara kazınmış insan tasvirleri vardır. Bu mezar taşları üzerinde dört ana yönü sembolize eden çizimler, güneş ve ay motifleri görülür (Eroğlu, 2020, ss.55-57).

Yine Batı Anadolu'daki balbal örnekleri, Çanakkale Bayramiç, Aydın, Uşak ve Denizli'de görülür. Vücut hatları daha belirgin ve yüz hatları çizilmiş veya kabaca insan şeklinde yontulmuş taşlar olarak bu yörelerde balbal örneklerini görmek mümkündür (Aksoy, 2012, s. 18; Bayrakal, 2017, ss.8-9).

Bu örneklerin yanında Türk kültüründe bazı hayvan isimlerinin aşiretler ve boylar tarafından sahiplenildiği görülmektedir. Koç, koyun, at vb. hayvan formlu taşların bu anlamda bir manası da olabilir. Anadolu'da Karakoyunlu, Akkoyunlu, Karakeçili, Sarıkeçili, Tekeler, Karatekeli, Koçgiri, Koç Uşakları, Ala Yuntlu (Ala at sürülü) ve Berendi (Kuzulu) isimlerini taşıyan aşiretler, boylar vb. bunlara örnek verilebilir (Koşay, 1962, s. 255).

Yine kadim kültürlerin önemli izlerinden ve miraslarından olan kilim, halı ve mezarlar üzerine işlenmiş koç, koyun, at, geyik, dağ keçisi motifleri, balballar ve heykeller, Tunceli yöresi kültürünün eski kültürlerle ilişkisini görebilmek bakımından, sosyal bilimlere kaynaklık etmektedir. Söz konusu maddi kültür unsurları, toplumun inancını, kültürünü ve tarihini üzerine kazıdığı ve naksettiği anıtlardır (Aksoy, 2013, s.11).

5. SONUÇ

Eski inanç ve kültürlerin, tarih içerisinde İslam'la da karışarak Tunceli yöresi kültüründe yer ettiği anlaşılmaktadır. Yöre kültürünün ana omurgasını kadim inançların oluşturduğu görülmektedir. Anadolu'nun ve Balkanların farklı noktalarındaki halkaların kültüründe de görmenin mümkün olduğu geçmiş kültürel izler. Tunceli yöresinde gerek inançsal ritüellerde gerekse araştırma konumuz olan koç, koyun, at biçimli mezar taşı ve balbal geleneğinde kendisini somut bir şekilde göstermektedir. Bu açıdan yöredeki bu maddi değerler ve taşıdıkları motiflerle yükledikleri manevi anlamlar daha çok incelenmeye ve korunmaya muhtaçtır. Söz konusu eserler, sıradan insanlar hakkında bilgi veren; halkın tarih, kültür ve inanç dünyasının taşına kaydedilmiş kaynaklarıdır.

Mezar taşlarındaki kabartmalar, tasvirler ve burada sergilenen kimi sahneler, halkın kültürünü, mezarda yatan kişinin inancını ve duygularını ifade eden somut yansımalarıdır. Bu anlamda etnografi ve tarih araştırmalarında göz ardı edilmemesi gereken, önemli kaynaklar niteliğindedirler. Gerek mezarda yatanın biyografisi hakkında gerekse içinde bulunduğu kültür dünyası hakkında bilgi edinmenin mümkün olduğu bu eserler, sahip olduğu tasvirlerle ve motiflerle kendi dilini yaratmıştır.

Yine, hayvan üslubunun ve bu üslubun doğduğu inanç ve kültür dünyasını kökleri olan yaşamın ve tabiatın kutsallığı, bazı canlılara atfedilen doğa üstü vasıflar, evren-doğa-insan ilişkisi ve bu ilişkilere yönelik tasavvurlar, soyut inanç ve kültür dairesini aşarak geçmişteki kaya resimleri ve kabartmalarla benzer şekilde koç-koyun-at ve balballarla somutlaşmıştır.

Öte yandan bu eserler atalar kültü ile de ilişkilidir. Ata mezarlarına yapılan insan tasvirli taşların, geçmiş çağlardan beri ataların hatırasını yaşatmak adına dikilen taşlar oldukları bilinmektedir. Yine koç, koyun ve at biçimli taşların da kutsal hayvanların, ölüm sonrası ata ruhuna yardımcı olması adına dikildiği

anlaşılmaktadır. Tunceli yöresinde de bu inanç tarihin derinliklerinden gelerek, günümüzde de devam eden bir inanın yansıması olarak yaşamaktadır.

Sonuç itibarıyla, Tunceli yöresinde görülen mezar geleneği, koç, koyun, at biçimli mezar taşı ve balballardan hareketle, ilk örneklerine Orta Asya ve Deşt-i Kıpçak bölgelerinde rastlanılan eski geyikli taş ve balbal geleneğini yüzlerce yıl sonra yörede görebilmek mümkündür. Eski geleneğin hali hazırda yörede hala yaşıyor olması, Tunceli'deki kültürel ve tarihsel sürecin değerlendirilmesinde de önemli katkı sunmaktadır. Tarihi kayıtlara MS. VII. asırdan beri geçen Doğu Anadolu ve Tunceli yöresi mezar taşları, Malazgirt Savaşı öncesi bazı boyların Anadolu'ya akınlarının ve göçlerinin somut izlerini oluşturmaktadır. Anadolu'da mevcut kültürlerin ve Anadolu'ya tarihsel süreç içerisinde farklı zamanlarda gelen kültürlerin birbirlerini etkiledikleri bu eserler özelinde de görülmektedir. Böylece bu abideler, Selçuklu öncesi ve sonrası Anadolu tarihi ve kültürü açısından önemli eserlerdir. Ayrıca bireysel olarak sıradan kişilerin yaşam hikayesi ve duygu dünyası ile bu kişilerin mensup olduğu kültür dünyası ve tarihi hakkında da bilgi vermeleri bakımından oldukça değerlidirler.

KAYNAKÇA

Akgül, S. (2009). *Amerikan ve İngiliz Raporları Işığında Dersim*. İstanbul Yaba Yayınları.

[Indexed at](#), [Google Scholar](#) [Cross Ref](#)

Aksoy, M. ve Şimşek, İ. (2018). [Hozat'ta Koç, Koyun, At ve İnsan Üsluplu Mezar Taşları ile Kilimler](#), *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, C: LXII, S: 373. Ss. 14-19.

[Indexed at](#), [Google Scholar](#) [Cross Ref](#)

Aktemur, A. M. (2012). [Cıldır Çevresinden Soyut İnsan Heykeli Biçimli Mezar Taşları](#). *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*.16 (3). ss. 135-150.

[Indexed at](#), [Google Scholar](#) [Cross Ref](#)

Arslan, M. (2011). [Adıyaman Besni İlcesindeki Bazı Mezar Taşlarında Görülen Kahve Yapımı ve Sunumuyla İlgili Kabartmalar Üzerine](#). *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. S:30. ss. 257-284.

[Indexed at](#), [Google Scholar](#) [Cross Ref](#)

Bayrakal, S. (2017). [Ulubey'deki \(Uşak\) İki Mezar Taşının Türk Mezar Taşı Dünyasındaki Yeri ve Önemi](#). *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. S: 227. ss. 1-14.

[Indexed at](#), [Google Scholar](#) [Cross Ref](#)

Çay, A. (1983). *Anadolu'da Türk Damgası Koç Heykel-Mezar Taşları ve Türkler'de Koç-Koyun Meselesi*, Ankara: Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü.

[Indexed at](#), [Google Scholar](#) [Cross Ref](#)

Çoruhlu, Y. (2004). [Eski Türklerde Ölüm](#). *Cortigo Dergisi*. S:40. ss. 244-268.

[Indexed at](#), [Google Scholar](#) [Cross Ref](#)

Deniz, D. (2014). [Yol/Re: Dersim İnanç Sembolizmine Antropolojik Bir Yaklaşım](#). İstanbul: İletişim Yayınevi.

[Indexed at](#), [Google Scholar](#) [Cross Ref](#)

Elpe, E. (2014). [Dersim'in Arkeolojik Tarihi](#), 2. *Uluslararası Tunceli (Dersim) Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (20-22 Eylül 2013, Tunceli), ss. 2-16.

[Indexed at](#), [Google Scholar](#) [Cross Ref](#)

Esin, E. (1979). *Türk Kosmolojisi (İlk Devir Üzerine Araştırmalar)*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.

[Indexed at](#), [Google Scholar](#) [Cross Ref](#)

İnternet Kaynakları

<https://www.indytrk.com/node/372656/haber/unutulan-gelenek-canland%C4%B1-tuncelide-50-y%C4%B1-sonra-ilk-ko%C3%A7-ba%C5%9F1%C4%B1-mezarlar-yap%C4%B1d%C4%B1> (Erişim Tarihi: 31.08.2021).

<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/tunceli/gezilecekyer/koc-koyun-bcml-mezar-taslari> (Erişim Tarihi: 03.08.2021).